

Володимир Сурков

ГЮБРИС І АНОМІЯ: ВІД ДАВНЬОГРЕЦЬКОЇ ДО СУЧАСНОЇ ФІЛОСОФСЬКОЇ АНТРОПОЛОГІЇ

Розглянуто поняття “гюбрис”, що виникло у давньогрецькій культурі, запропоновано зіставити його з такими поняттями сучасної соціології, як аномія та безнормність.

З’ясовано, що гюбрис є крайнім проявом людського, який потребує обмеження.

Ключові слова: гюбрис (гібрис), гюбріальність, гібрис-синдром, аномія, безнормність, девіантна поведінка.

Нині нові наукові та виробничі технології з’являються й розвиваються на тлі таких давніх проблем людства, як війни, злочинність, соціальна несправедливість, до яких у минулому столітті додалися екологічна проблема, проблема перенаселення та інші, які були визначені як глобальні проблеми людства. Ці проблеми не тільки не розв’язані, а й усе більше загострюються. У цьому контексті важливим є питання визначення таких норм поведінки, дотримання яких сприяло б створенню безпечніших умов буття людини.

Наше дослідження поняття “гюбрис”, запозиченого низкою авторів ХХ ст. з давньогрецької культури, пов’язане з потребою збагачення понятійного апарату філософської антропології та філософії культури, смислового наповнення цього поняття з позицій сучасності, пошуку стратегій обмеження людської гюбріальності як прояву гюбрису.

Новизна такого підходу в тому, що, хоч античний термін “гюбрис” у ХХ ст. починають використовувати деякі відомі автори (Г. Арндт, А. Тойнбі, М. Фуко та ін.), але контексти його вживання є суто авторськими, суб’єктивними і значною мірою різняться. Публікацій з цієї теми небагато, причому більшість авторів розглядає поняття “гюбрис” у культурологічному напрямі (Е. Доддс, Г. Драч, І. Суріков, О. Фрейденберг, В. Ярхо). Інші ж автори (І. Кершо, Д. Оуен, Л. Волл) продовжують застосовувати це поняття у переносному значенні, для характеристик явищ психологічного змісту. Пропонуємо використовувати слово “гюбрис” як поняття філософської антропології для позначення негативних проявів людської природи, які, хоч і набувають нових конкретно-історичних форм, але супроводжують людину впродовж усього її існування.

У статті розглянемо поняття “гюбрис” у контексті соціально-психологічних явищ, таких як аномія (anomie) і безнормність (normlessness).

Давні греки позначали словом “гюбрис” (в інших джерелах – “гібрис”) намагання людини порушити встановлений богами порядок і вірили у те, що за гюбрис людина завжди є жорстоко покарана. Деякі сучасні дослідники античності пов’язують розквіт античних суспільств з обмеженням гюбріальної поведінки їхніх членів і, навпаки, вбачають у зростанні гюбріальності одну з причин занепаду цих суспільств. Спробуємо провести паралелі між античністю й сучасністю, зіставивши поняття “гюбрис” із сучасними трактуваннями таких термінів, як “аномія” та “безнормність” у контексті критики неоліберальної ідеології, що надихала реформи в СРСР та в пострадянських країнах у 1990-ті рр.

На концепті “гюбрису” акцентують увагу дослідники таких авторів, як Гомер, Гесіод та Есхіл. Ці митці належать до різних періодів розвитку давньогрецької літератури, тому різне розуміння ними “гюбрису” малює нам картину еволюції уявлень давніх греків про людські чесноти.

І. Суріков розглядає поняття “гюбрис” у контексті співвідношення індивідуалістичної та колективістської тенденцій у давньогрецькій культурі полісної епохи [1]. Автор стверджує, що в архаїчну добу (VIII–VI ст. до н. е.) розвитку полісу індивідуалізм давніх греків сприяв розвиткові культури. Виявляючи себе в агональному (змагальному) дусі, він стимулював людину до самовдосконалення. У поезії це проявилось у появі ліричних творів та урізноманітненні віршових розмірів, що навіть отримали назви за іменами поетів, які запропонували їх (алкеїв вірш, сапфічна та архілохова строфи). Однак на певному етапі свого розвитку, набуваючи надмірних форм, індивідуалізм перестає відігравати прогресивну роль. Саме надмірне акцентування особистісного у давньогрецькій культурі отримало назву “гюбрис” (“гібрис”). Зазвичай це слово перекладають як “пиха, нахабство, гординя”, але це не зовсім точно. Якщо спробувати передати значення терміна “гібрис” описово, то виявиться, що це – зухвале прагнення людини піднятися над своєю людською долею, перевершити її, стати істотою вищого порядку. Слово “гібрис” походить від префікса гіпер – “над”. Грецьке гіпер – те саме, що і латинське супер. “Гібрис” – це, так би мовити, прагнення стати “суперменом”, “надлюдиною» [1].

Гюбрис давніми греками засуджувався. Герої епосу і драми, поведінка яких оцінювалась як гюбріальна, каралися за це богами. У Гомера це покарання пов'язане із “фтоносом” (гнівом) богів, пов'язаним із тим, що люди переставали “знати своє місце”. Однак у більш пізніх авторів гюбрис та покарання за нього розглядаються вже з погляду не тільки порушення людиною меж людського, а також з позицій певної суспільної моралі (хоча покарання за гюбрис все одно приходить як гнів бога). У цьому контексті Е. Доддс простежує еволюцію постаті бога Зевса [2]. Якщо на більш ранніх етапах розвитку давньогрецької культури він виступає лише як зле і мстиве божество (в “Іліаді” відсутні свідчення того, що Зевс стурбований справедливістю як такою), то в Гесіода і, тим паче, в Есхіла зустрічаємо приклади підвищення морального статусу Зевса. В “Теогонії” Гесіода “злий і страшний Зевс космогонічного оповідання виступає зовсім іншим, як верховний правитель. (...) Космогонія чітко характеризує Зевсовий порядок, космічну рівновагу, світову гармонію,” – зазначає Г. Драч [3].

Для Гесіода це порушення “діке” (“адікія”) – певної божественної настанови, що покликана забезпечити згаданий вище Зевсовий порядок. Поява концепту “діке” пов'язана із розвитком у греків правової сфери та зростанням значення договору і закону (“фемісу” та “діайти”). Гюбрис у цьому контексті виступає як порушення людиною певних суспільних норм індивідуальної поведінки. За Гесіодом, гюбрис може проявлятися як “крісіс” (недобра справа), “мюфос” (суперечка) та “фарсос” (нечесно нажите багатство). “У Гесіода «гюбрис» – це не відступ від релігійного ритуалу, а система індивідуальної поведінки. (...) У Гесіода «гюбрис», характеризуючи індивідуальну відповідальність, уперше набуває морального змісту» [3].

На думку В. Ярхо, для Есхіла людина, що піддалася гюбрису й порушила “діке”, несе відповідальність не перед абстрактним суто моральним приписом, а перед загальним порядком усього світу, втіленим в упорядкованому, узаконеному людському суспільстві [4]. Таким суспільством для Есхіла є афінський поліс під час того піднесення, яке він переживав за життя Есхіла після греко-перських воєн.

З розвитком моральних уявлень давніх греків “фтонос” як прояв гніву богів переростає у “неме-зис” – справедливу відплату за порушення “діке”. Ця відплата у давньогрецькій драмі часто виступає у формі “ате” – втручання богів у психіку людини з метою ввести її в оману й у такий спосіб примусити зробити вчинки, від яких постраждає вона сама. Коли герої Троянської війни Аякс замислив убити Одиссея, Агамемнона та інших вождів греків, боги наслали на нього безумство, внаслідок чого він замість людей перебив стадо овець. Вранці, побачивши, що він скоїв, Аякс покінчив самогубством, тому що не міг пережити такої ганьби.

Есхіл у свої творах також малює приклади “ате”. Приміром, перського царя Ксеркса (“Перси”) збентежив даймон (зла надприродна істота), але автор натякає на те, що це – покарання за гюбрис. Таку саму картину надбujemy й в “Агамемноні”. Характеризуючи специфіку відображення світу даймонів у творах Есхіла, Е. Доддс пише: “Есхіл показував шлях до глибшого тлумачення, демонструючи (наприклад, в “Евменідах”), як цей ірраціональний світ, трансформуючись завдяки діяльності Афіні, стає новим світом раціональної справедливості” [3].

В обмеженні гюбрису як крайнього прояву індивідуалізму, на думку І. Сурікова, й полягає одна з причин значного піднесення грецької культури. “То, може, в цьому криється секрет «грецького дива»? Подібної рівноваги, подібного синтезу індивідуалізму й колективізму, «пориву» й «міри» ніде й ніколи в історії людської культури досягнуто вже не було. Десь односторонньо переважав колективізм, десь, навпаки, він виявився цілком принесеним у жертву індивідуалістичним основам. І тільки у Греції дві «чаші терезів» у якийсь момент зрівноважились. Однак і сама Греція втрималася на цій вершині не дуже довго”, – пише автор [1].

Отже, концепт гюбрису історично тісно пов'язаний із розумінням суспільної норми як певного божественного порядку. Загалом, у більшості людських культур слідування суспільним нормам вважалося чеснотою, а відхилення від них – навпаки, вадою. Проте, починаючи з XIX ст., соціологи й філософи говорять про феномен аномії – тенденції щодо зникнення єдиного нормативного базису організації суспільного життя, зменшення важливості суспільних норм для індивіда. У сучасній літературі як синонімічний також вживають термін “normlessness”, що перекладається як “безнормність”.

Дві основні концепції аномії належать французькому соціологові Е. Дюркгейму (1858–1917) та американському соціологові Р. Мертону (1910–2003). Ці концепції розглядають аномію з різних позицій, мають чимало слабких місць, на що вказували їхні численні критики. Водночас вони досі посідають вагоме місце у теоретичному базисі досліджень девіантної поведінки людини. “Аномія як у формі безнормності, так й у формі неузгодженості цілей і засобів, виступає однією з істотних передумов, що опосередковує генезис девіантної поведінки, через що останнє не може бути повністю пояснене без використання категорії аномії. Нарешті, для окремих асоціальних форм поведінки фактор аномії у загальній системі факторів може ставати вирішальним, унаслідок чого ці форми поведінки можна пояснити

переважно анемічно”, – пише В. Афанасьєв [5]. Спираючись на працю цього дослідника, визначимо основні особливості двох підходів до розуміння аномії Е. Дюркгейма та Р. Мертона.

Е. Дюркгейм пов’язує аномію із типом матеріального виробництва у суспільстві та притаманної цьому типові специфіки соціальної взаємодії. Так, у комерційному та промисловому світі аномія є хронічною, причому вона загострюється у періоди різких стрибків у розвитку суспільства. Аномія проявляється як стан зруйнованості або послаблення нормативної системи суспільства. Вона виникає тому, що поділ праці не сприяє ефективним контактам між його учасниками й адекватній регуляції соціальних відносин. Аномія, за Е. Дюркгеймом, є однією з причин самогубств. Дослідник виокремлює дві пари їхніх полярних типів. Перша пара визначається за ступенем згуртованості індивідів у суспільстві: її послаблення призводить до егоїстичного самогубства, яке коїться через те, що люди не бачать сенсу життя, а надмірність згуртованості провокує альтруїстичне самогубство, похідне від того, що індивід бачить сенс життя поза ним самим. Друга пара визначається за ступенем урегульованості зв’язків та відносин у суспільстві: надлишок регуляції веде до фаталістичного суїциду, а її нестача або відсутність – до аномійного, яке Е. Дюркгейм пов’язує з безладністю, нерегульованістю людської діяльності.

Для Р. Мертона самогубство є лише однією з можливих поведінкових реакцій на аномію, серед яких він розглядав злочин, правопорушення, психічний розлад, алкоголізм, наркоманію та багато інших феноменів. У виникненні аномії Мертон убачає два визначальні елементи, перший з яких складається з цілей, намірів та інтересів, обумовлених цією культурою і являє собою сферу намагає індивіда, а другий елемент визначає, регулює й контролює прийнятні способи досягнення цих цілей. Ці два елементи можуть вступати у суперечності. У цьому контексті надзвичайно важливим є розрізнення технічної ефективності й законності засобів досягнення культурних цілей. Мертон вважає, що те виняткове значення, яке надається у капіталістичному суспільстві досягненню грошових успіхів і матеріального добробуту, має своїм результатом домінуючий інтерес до технологічних і соціальних засобів, призначених для досягнення бажаного, у той час як інституційні способи контролю набувають другорядного значення. Таким чином, висновує В. Афанасьєв, якщо для Е. Дюркгейма аномія полягає у руйнуванні або послабленні нормативної системи суспільства, то Р. Мертон розглядає аномію як конфлікт між культурними цінностями й санкціонованими інституціональними засобами їх досягнення.

У 1990-х рр., як стверджував В. Афанасьєв, теоретичне переосмислення концепції аномії відбувалося переважно у формах порівняльного аналізу з іншими провідними теоріями соціології девіантної поведінки, де на перший план виходять інтеракціоністські, етнометодологічні й феноменологічні концепції, водночас концепція аномії залишається класичною.

Нині до концепту безнормності (normlessness) дослідники звертаються, зокрема, у контексті досліджень феномена відчуження. Якщо Р. Блаунер визначає такі виміри відчуження, як безсилля (powerlessness), безглуздя (meaninglessness), ізоляція (isolation) та самовідсторонення (self-estrangement), то М. Сіман додає до цього переліку ще безнормність (normlessness). Безнормність розуміється як ситуація, у якій суспільні норми більше не визначають індивідуальну поведінку або є неефективними. У цій інтерпретації безнормність має чимало спільного з аномією. Р. Холлман пише, що індивід став більш незалежним не тільки від церкви, а й від інших соціальних інституцій, він має більше вибору в більшій кількості ситуацій, ніж будь-коли раніше. Ф. Гейер, характеризуючи проблематику, пов’язану з відчуженням, пише про “синдром зіпсованої дитини”, коли суспільство через медіа нав’язує людині думку про необмежену кількість варіантів вибору в житті “без батьківського попередження про те, що «це неможливе»”. Ця думка породжує наступну: “Я проживаю це життя, але міг би прожити багато інших”, що насправді неможливо, зважаючи на обмежений термін людського життя [6]. Проте такі уявлення породжують ситуацію невдоволення життям та психологічного відчуження.

Нині проводять чимало досліджень щодо проявів аномії, безнормності у різних контекстах соціального буття. Низку дослідників тісно пов’язує дослідження значного зростання аномії у різних регіонах світу на межі тисячоліть із розповсюдженням ідеології неолібералізму й тими економічними та соціальними змінами у житті суспільств, які потягли за собою прийняття цієї ідеології. Концепція неолібералізму, що набула найбільшої популярності наприкінці 1980–1990-х рр., ґрунтується, передусім, на ринковій інтерпретації всіх типів суспільних зв’язків, згідно із якою кожна людина розглядається як вільний підприємець, що організує власне життя як підприємство, а кожна соціальна взаємодія – як контракт (акт купівлі-продажу). Хоча, як зазначено у “Великій актуальній політичній енциклопедії”, “неолібералізм дискредитував себе не тільки в Росії, але не є серйозною течією й на Заході”, він як “експортний товар з США” залишається фактором впливу на вразливі суспільства країн, що розвиваються [7]. Ті негативні соціально-економічні й соціокультурні явища, з якими зіткнулися у 1990-ті рр. і від яких досі потерпають пострадянські країни, також значною мірою мають бути “вдячними” неоліберальним реформам. Нині неолібералізм викликає значну критику, в

якій зазначається згубність неоліберальної економічної політики для розв'язання проблем кризових економік, підтримки соціальної справедливості, істотне зниження стандартів у сфері праці, завдання шкоди навколишньому середовищу.

У зростаючій аномії неолібералізм, зокрема, звинувачує К. Сміт у праці “Неолібералізм, аномія та міжособистісне насильство: безнормність веде до криміналу?” (“Neoliberalism, Anomie and Interpersonal Violence: Normlessness Leads to Criminality?”) [8]. Посилаючись на низку досліджень різних авторів, вона стверджує, що неолібералізм може провокувати випадки насильства у міру того, як розчаровані люди борються за те, щоб вижити й бути успішними в суспільстві з нерівними можливостями. “Що впливовішим стає неолібералізм у певній країні, то скоріше можна очікувати, що аномія й, як результат, міжособистісне насильство у цій країні зростатимуть”, – пише К. Сміт.

Продовжуючи ідеї Р. Мертона, К. Пассас пише про те, що безнормність майже неминуче спричиняє відхилення у соціальній поведінці, коли законні засоби для досягнення успіху заблоковані. Такі висновки підтверджує низка соціологічних досліджень [9]. У праці “Збитки та аномія: вплив насильства на міську громаду” (“Injury and Anomie: Effects of Violence on an Inner-City Community”), опублікованій у 1998 р. групою американських дослідників, робиться спроба пояснити зростання насильства у Сполучених Штатах Америки у 1985–1990 рр. [10] Дослідження проводилося у містечку Вашингтон Гайтс неподалік Нью-Йорка, що стало центром торгівлі наркотиками й деякі райони якого характеризуються високим рівнем насильства. Аналізуючи інтерв'ю, зібрані впродовж червня 1995 – січня 1996 рр., дослідники доходять висновку, що традиція, спільні інтереси й загальна культура працюють разом у зародженні таких явищ, як спільна діяльність та розподілена відповідальність членів громади; діяльність, що вимагає часу та енергії заради підвищення ефективності функціонування групи. Навпаки, якщо ці спільні сили є пошкодженими, громада деградує до стану, що його Е. Дюркгейм позначив як “аномія”. “Аномія демонструє серйозне відхилення від здорового стану громади як цілого; занепад у функціонуванні громади, своєю чергою, ставить питання про загрозу здоров'ю членів громади” [10]. Однак дослідники говорять про те, що кумулятивний ефект епідемії насильства як породження аномії, своєю чергою, призводить до зростання аномії, що проявляється у міжгруповому упередженні та сусідській стратифікації, а також у відсутності спільних, уніфікувальних символів.

Іншим прикладом зв'язку сплеску насильства зі зростаючою аномією може слугувати сучасне суспільне життя в Індонезії [11]. Однак найяскравішим прикладом зростання аномії й пов'язаного з нею насильства під впливом неоліберальних реформ, на думку К. Сміт, є Росія: “Росія є яскравим прикладом того, як напруження і розчарування, викликані неолібералізмом, можуть призвести до падіння моралі і, в кінцевому підсумку, до насильства” [8]. Ілюструючи ситуацію в Росії, автор посилається на низку досліджень (зокрема, В. Прайдмора “Горілка та насильство: споживання алкоголю та рівень вбивств у Росії” (Vodka and Violence: Alcohol Consumption and Homicide Rates in Russia) [12] і В. Черв'якова та ін. “Змінювана природа вбивства у Росії” (The changing nature of murder in Russia) [13].

На нашу думку, індивідуалізм, що є невід'ємним складником неоліберальних ідей (праця одного з їхніх апологетів Ф. Гайека так і називається “Індивідуалізм та економічний порядок” (1948)) і значною мірою набуває девіантних форм (зростання злочинності, алкоголізму, наркоманії та інших форм ретретизму), має гюбріальний складник. Насамперед це стосується індивідів, охоплених власним збагаченням або захопленням політичної влади попри норми, встановлені суспільством. Про “гібрис-синдром” як психологічний розлад, від якого страждають “сильні світу цього”, пишуть, зокрема, Д. Оуен [14] та І. Кершоу [15]. Чи не є ті нерозв'язані проблеми, що їх накопичили окремі суспільства та людство у цілому, свого роду немезісом – відплатою за гюбрис, давню ваду людини?

Таким чином, спостерігаємо замкнуте коло: аномія породжує гюбрис, а гюбріальна поведінка членів суспільства посилює аномію (хоча є лише однією з причин аномії). Пошуки стратегій обмеження такої поведінки мають враховувати цей зв'язок та відбуватися як у сферах педагогіки й психології, так і в економічній і політичній сферах.

Література

- Суриков И. Порыв и мера: индивидуалистическая и коллективистская тенденции в древнегреческой культуре полисной эпохи [Електронний ресурс] / Игорь Суриков. — Режим доступу : <http://seminariumhumanitatis.info/18%20almanax/surikov.htm>
- Доддс Э. Греки и иррациональное / Эрик Робертсон Доддс. — Санкт-Петербург : Алетейя, 2000. — 507 с.
- Драч Г. Рождение античной философии и начало антропологической проблематики [Електронний ресурс] / Г. В. Драч. — Режим доступу: <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000738/st003.shtml>
- Ярхо В. Эсхил / В. Ярхо. — Москва : Гослитиздат, 1958. — 288 с.
- Афанасьев В. Эволюция концепции аномии в социологии девиантного поведения / В. Афанасьев // Рубеж. — 1992. — № 2.
- Geyer F. Alienation, Sociology of [Електронний ресурс] / F. Geyer. — Режим доступу : <http://www.unizar.es/sociocybernetics/chen/felix/pfge15.pdf>
- Большая актуальная политическая энциклопедия [Електронний ресурс] / под общ. ред. А. Белякова и О. Матвейчева — Режим доступу: <http://www.politike.ru/dictionary/839/word/neoliberalizm>
- Smith C. Neoliberalism, Anomie and Interpersonal Violence: Normlessness Leads to Criminality? [Електронний ресурс] / Candace Smith. — Режим доступу : <http://thesocietypages.org/sociologylens/2012/11/20/neoliberalism-anomie-and-interpersonal-violence-normlessness-leads-to-criminality>

9. Passas N. Global Anomie, Dysnomie, and Economic Crime: Hidden Consequences of Neoliberalism and Globalization in Russia and Around the World [Електронний ресурс] / Nikos Passas. — Режим доступу : <http://www.jstor.org/discover/10.2307/29767205?uid=3739232&uid=2&uid=4&sid=21101930237221>
10. Fullilove M. Injury and anomie: effects of violence on an inner-city community. [Електронний ресурс] / M. T. Fullilove, V. Héon, W. Jimenez, C. Parsons, L. L. Green, and R. E. Fullilove. Injury and anomie: effects of violence on an inner-city community. — Режим доступу : <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC1508225/>
11. Braithwaite J. Anomie and Violence: Non-truth and Reconciliation in Indonesian Peace Building [Електронний ресурс] / Braithwaite, John. — Режим доступу : [http://www.internal-displacement.org/8025708F004CE90B/\(httpDocuments\)/3F1C00B38C42A9A4C125775E00496892/\\$file/Anomie+and+Violence+2010.pdf](http://www.internal-displacement.org/8025708F004CE90B/(httpDocuments)/3F1C00B38C42A9A4C125775E00496892/$file/Anomie+and+Violence+2010.pdf)
12. Pridemore W. A. Vodka and Violence: Alcohol Consumption and Homicide Rates in Russia [Електронний ресурс] / Pridemore, William Alex. — Режим доступу : <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC1447353/>
13. Chervyakov V. The changing nature of murder in Russia [Електронний ресурс] / V. V. Chervyakov, V. M. Shkolnikov, W. A. Pridemore, McKee M. — Режим доступу: <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/12383457>
14. Гибрис-синдром – профессиональная деформация политических лидеров [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://psyfactor.org/lib/hubris.htm>
15. Kershaw I. Hitler. 1936–1945: Nemesis [Електронний ресурс] / Ian Kershaw. — Режим доступу : <http://sharedbook.ru/book/530614.html>

The article considers the concept of “hubris”, which arose in ancient Greek culture, it is proposed to compare it with the concepts of modern sociology as anomia (normlessness). It was found out, that hubris is the extreme manifestation of the human, which needs to be restricted.

Key words: hubris, hubrisness, hubris syndrome, anomia, normlessness, deviant behavior.